

Katarzyna Westermarck*

W poszukiwaniu ustrojowej utopii Sparta Likurga w *Agezylauszu* Juliusza Słowackiego

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/LC.2025.023>

Streszczenie: Artykuł rekonstruuje sposób, w jaki dziedzictwo spartańskiego półlegendarnego prawodawcy Likurga zostało wprowadzone w treść późnego, nieukończonego dramatu Juliusza Słowackiego *Agezylausz*. W części wprowadzającej podjęto problem obecności postaci Likurga w tekstach kultury XVIII i XIX wieku. Następnie wykazano, że w dramacie Słowackiego, opartym na treści *Żywotów równoległych* Plutarcha, zwyczaje i reformy związane ze spartańskim prawodawcą okazują się nie tylko manifestacyjnie obecne w wypowiedziach króla-reformatora Agisa, ale także rozsiane w obecnych w całym tekście drobnych aluzjach. Pozornie jednoznacznie aprobatywne, okazują się w perspektywie całego utworu dyskusyjne, podatne na indywidualne interpretacje bohaterów i uwikłane we wzajemne oddziaływania. Wreszcie obecność Likurga pozwala także zwrócić uwagę na ponadhistoryczny, genezyjski sens utworu, wskazując, że sama sytuacja szukania inspiracji ustrojowych w zamierzchłej przeszłości może przywoływać skojarzenia ze stosunkiem poety do organizacji państwowej pierwszej Rzeczypospolitej przed reformami Sejmu Wielkiego.

Słowa kluczowe: Sparta, Likurg, Juliusz Słowacki, literatura romantyczna, prawo i literatura

27

3–4(52) 2025

LITTERARIA COPERNICANA

ISSNp 1899-315X

ss. 27–43

* Dr, adiunkt na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Jej zainteresowania naukowe obejmują: literaturę romantyczną, twórczość Juliusza Słowackiego, prawo i literaturę, komparatystykę literacką.
E-mail: katarzyna.pieta@uw.edu.pl | ORCID: 0000-0001-6781-0276.

In Search of a Constitutional Utopia

Lycurgus' Sparta in Juliusz Słowacki's *Agesilaus*

Abstract: The article discusses how the legacy of the semi-legendary Spartan legislator Lycurgus was introduced to Juliusz Słowacki's late, unfinished drama *Agezylausz* [Agesilaos]. The first part focuses on the presence of Lycurgus in 18th- and 19th-century texts. The analysis of Słowacki's drama, which was based on one of Plutarch's *Parallel Lives*, proves that the customs and reforms associated with the figure of the old Spartan legislator are not only manifestly present in the statements made by king-reformer Agis, but also scattered throughout the text as minor allusions. Seemingly presented approvingly, they turn out to be controversial, sometimes discriminatory and susceptible to interpretation of individual characters. At the same time, the presence of Lycurgus underpins the supra-historical sense of Słowacki's late works, as the situation of seeking a political inspiration in the ancient past evokes associations with the poet's opinions on the Polish Commonwealth's state system before the reforms of the Great Sejm.

Keywords: Sparta, Lycurgus, Juliusz Słowacki, romanticism, law and literature

Obok tematów religijnych i mistycznych w późnej twórczości Juliusza Słowackiego wielokrotnie powracały zagadnienia związane z organizacją państwa – jego formą ustrojową oraz postulowanymi kierunkami przyszłego, politycznego, a jednocześnie duchowego rozwoju. Refleksjom tym, skupionym otwarcie lub aluzyjnie na tzw. „sprawie polskiej”, towarzyszyły niekiedy motywy i tematy historyczne prowadzące do greckiej starożytności, w tym zarówno do demokratycznej tradycji Aten (np. w *Genezis z Ducha*) jak i łączonej ze szczególnie pojmowanym rygoryzmem Sparty. Uzewnętrziły się one w tworzonych w tym czasie pismach politycznych oraz interesującym mnie dziś szczególnie dramacie *Agezylausz*.

Nieukończony tekst dramatyczny pełnej edycji z rękopisu opatrzonej komentarzem doczekał się dopiero w 2015 roku (Kalinowska 2015). W ostatnich latach badacze skupiali się na genezyjskim wymiarze ofiary króla Agisa (Saganiak 2021), zidentyfikowano także rękopiśmienny odpis dramatu przypisywany dotychczas Franciszkowi Ksaweremu Godebskiemu i przechowywany w Ossolineum (Dybizbański 2016: 71–88). Niniejszy artykuł stanowi próbę przedstawienia kilku spostrzeżeń, które koncentrują się wokół dziełactwa Lacedemonu, jednak dotyczą nie tyle obecnych w dramacie bezpośrednio czasów króla Agisa IV, co funkcjonującej na zasadach fantazmatu czy też „konstrukcji polityczno-etycznej” (Wyka 1950: 118) Sparty półmitycznego prawodawcy Likurga. Moim celem nie jest więc wskazywanie historycznych prototypów ukazywanych przez Słowackiego instytucji czy koncepcji ustrojowych, lecz próba opisanie łączących się z ich wyobrażeniami sensów oraz uzasadnienia szczególnej potrzeby szukania w zamierzchłej przeszłości możliwych do wykorzystania uniwersalnych rozwiązań politycznych, którą można odnieść do jego stosunku do systemu prawnego I Rzeczypospolitej sprzed okresu reform Sejmu Wielkiego. W szczególności interesuje mnie więc perspektywa, która skupia się nie tylko

na profetycznym sensie dramatu związanym z chrystologicznym odczytaniem postaci Agisa, ale także na stosunku bohaterów do przynależnej do przeszłości tradycji utożsamianej z dziedzictwem Likurga.

1.

Figura Likurga prawodawcy

Agezylausz przynależy do części spuścizny Słowackiego określanej jako genezyjska. Pozostaje przy tym jednym z najmocniej zakorzenionych w przekazie źródłowym tekstów poety, a uwagi dotyczące uniwersalnych dziejów Ducha zostają w nim wyłożone poprzez odniesienie do konkretnego momentu historycznego. Losy opisanej w dramacie rewolucji Agisa z 243 roku przed Chrystusem zostały oparte na *Żywotach równoległych* Plutarcha, który to tekst pozostawał dla poety źródłem wiedzy na temat historii Sparty. Mógł zetknąć się z nim już w Wilnie, w przeróbce Ignacego Krasickiego (Westermarck 2023: 224). Trudno jednak przesądzić, które – poza *Agisem* i *Koriolanem*¹ – części *Żywotów* przestudiował dogłębnie. Rekonstruując fakty na temat Agisa, w warstwie fabularnej pozostawał wierny Plutarchowi, ściślej niż on powiazał jednak cele swojego bohatera z dziedzictwem dawnej, Likurgowej Sparty. Pominął lub zminimalizował za to rozmaite komplikacje polityczne, w tym reformę prawa spadkowego Epitadeusa (Plutarch 1953: 270), oraz dyskusyjną kwestię nadawania ziemi perioikom pochodzącym z ziem przyległych do Sparty (Cartledge 1979: 178–185; Plutarch 1953: 273). Główną motywacją Agisa uczynił imperatyw o charakterze moralnym, który oznaczał próbę powrotu do rozwiązań powstałych w okresie określanym w dramacie jako apogeum świetności Sparty.

O samym Likurgu, pół-mitycznym legislatorze już w czasach Agisa wiadomo było niewiele, a samo jego istnienie do dziś nie jest pewne. Część badaczy widziała w nim obiekt kultu religijnego, jedno z wcieleń Apolla (Cartledge 2005: 57). Także w *Żywotach*, choć posiada indywidualną osobowość, jest przedstawiany jak postać niemal baśniowa:

O Likurgu prawodawcy nie można powiedzieć niczego, co nie budziłoby wątpliwości, bo istnieją rozbieżne świadectwa na temat jego rodu, podróży i okoliczności śmierci, a przede wszystkim na temat jego działalności w zakresie prawa i państwa. Nie ma zgody zwłaszcza co do czasów, w których żył ów mąż (Plutarch 2004: 203).

Do szczególnego wzrostu znaczenia postaci Likurga doszło w oświeceniu, co wynikało z dostrzeżenia zbieżności między systemowym, kompletnym projektem ustrojowym a ideałami epoki, uwidaczniającymi się np. w pismach encyklopedystów (Mason 2012: 80–83). Oddźwięk wzbudziła także łączona z jego tradycją idea powszechnej edukacji, co było widoczne np. w pismach Rousseau. Jak zaznaczała Elisabeth Rawson w odniesieniu do Francji:

¹ Słowacki wspominał o tej lekturze w liście do matki z 2 lutego 1844 roku: „Dostań sobie Plutarcha, ale prawdziwego Plutarcha dzieło, i odczytaj w nim życie Koriolana” (Słowacki 1959: XIII, 443). Poeta wskazywał tu konieczność zapoznania się z pełnym, nieokaleczonym tłumaczeniem.

The hero of the time was the beneficent and constructive legislator, and whatever his specific provisions, Lycurgus undoubtedly was, or appeared to be, one of the most famous and most remarkable of all legislators. The creation of society almost from scratch by the genius of a single mind seemed proper [...] and possible (Rawson 1969: 226).

Wraz z rozprzestrzenianiem się idei preromantycznych i romantycznych uwagi na temat Likurga stawały się coraz bardziej ambiwalentne (Kuziak 2014: 190). Fryderyk Schiller w wykładzie z 1789 roku *Die Gesetzgebung des Lykurgus und Solon* (Prawodawstwo Likurga i Solona) ukazał stworzony przez niego system jako genialny, bo w pełni izolujący poddanych zarówno od świata zewnętrznego, jak i pokus czy zagrożeń wynikających z nierówności ekonomicznych. Przewrotnie wskazywał jednak na dwuznaczne konsekwencje takiego stanu rzeczy. Ofiarą na ołtarzu poświęcenia dla spartańskiego państwa okazał się w ujęciu Schillera postęp duchowy narodu:

Państwo samo w sobie nigdy nie jest celem; jest ważne gdyż daje warunki do osiągnięcia celu istnienia ludzkości. Celem tym jest rozwój wszystkich mocy ludzkich, czyli postęp. Jeśli konstytucje państwowe spowalniają postęp umysłu, jest to godne pogardy i szkodliwe, choćby było dobrze pomyślane (Schiller 1988: IV, 815)².

Schiller okazywał się więc ostatecznie przenikliwym krytykiem ustroju Likurga, który miał skupiać się na utrzymaniu *status quo* kosztem postępu i wolności osobistych obywateli. Ślady podobnych poglądów można odnaleźć także w pismach Herdera (Rawson 1969: 311) oraz Chateaubrianda, który w *Opisie podróży z Paryża do Jerozolimy* zanotował: „Likurg tępiąc ambitnych w obrębie Sparty sądził, że ratuje swoją Rzeczpospolitą, a tymczasem ją zgubił” (Chateaubriand 1980: 137). Uwypuklając niechęć spartańskiego prawnika do jednostek wyróżniających się, francuski pisarz wskazywał na nieskuteczność sposobu myślenia, który pomijał i bagatelizował szczególnie docenianą przez romantyków rolę geniusza.

W tradycji polskiej podobne zastrzeżenia były wysuwane rzadko, a wielu pisarzy tworzących na przełomie XVIII i XIX wieku ujmowało postać dawnego prawodawcy w duchu patriotycznym i podkreślało znaczenia jego reform nie tylko dla państwa, ale także dla zdrowia i wychowania (np. w rozprawie *O fizycznym wychowaniu dzieci* Jędrzeja Śniadeckiego). Militarny i patriotyczny kontekst działalności Likurga zainteresował Ignacego Krasickiego, który wprowadził go jako bohatera do swoich *Rozmów zmarłych*. Na jego interlokutora wybrał założyciela Pensylwanii Wilhelma Penna (1644–1718). W toczącej się poprzez stulecia rozmowie o pryncypiach władzy stary Spartanin podkreślał konieczność wprowadzenia zasad autorytaryzmu, uchwalenia jednoznacznych i srogich praw oraz utrzymywania narodu w stanie ciągłego wzmożenia militarnego, a także rolę kultu pracy i wstrzemięźliwości. Nieprzypadkowo też pseudonim Likurga w łożu wolnomularskiej otrzymał Walerian Łukasiński (Stawicka 2002: 99).

Można mówić także o próbach stylizowania postaci spartańskiego prawodawcy. W znamienny sposób wspominał o Likurgu Euzebiusz Słowacki w *Mowie o stanie oświecenia i literatury u dawnych*, gdzie stwierdzał:

² Przeł. K. Westermarck.

Pierwsi prawodawcy mając do czynienia z ludem nieucywilizowanym i na wpół dzikim, nie posiadając innej siły prócz tej, którą im dawała ufność i przekonanie, musieli uczuć potrzebę mówić do serca i rozumu, wzbudzać namietności, i nimi podług swojej woli kierować. Historia świadczy, że Solon, Likurg, Kalisten, Pizystrat używali tej broni (Słowacki 1826: III, 308).

Ojciec Juliusza Słowackiego wpisywał więc Likurga w rząd legislatorów, którzy w imię skuteczności musieli odwoływać się do wartości irracjonalnych i emocjonalnych. Także Joachim Lelewel, w ogólności krytyczny wobec reform Likurga, siedł częściowo za domysłami Plutarcha i wskazywał jako pewnik: „w Ionii [Likurg – K.W.] słyszał śpiewy Homera, a co widział i słyszał, tym zachwycony, to przywiózł do ojczyzny, wezwany od rodaków, żeby u nich porządek zaprowadził” (Lelewel 1818: 52). Rzekomo idealny ustrój Sparty miał się więc opierać na estetycznym zachwycie, wywodzić z ducha natchnionej poezji Homera, jednego z najważniejszych patronów romantycznej poezji. Paralelę tę wzmacniał dodatkowo fakt, że dziedzictwo Likurga miało charakter oralny i nie doczekało się spisania (Jaeger 2001: 146–147).

Dzieje kulturowej recepcji postaci spartańskiego prawnika były więc niejednorodne i nie ma w tych rozważaniach miejsca na relacjonowanie ich w całości³. Z punktu widzenia twórczości Słowackiego szczególnie ważne jest, że dla historiografii XVIII i XIX wieku Likurg pozostawał – obok Tyrteusza oraz Leonidasa – jedną z najbardziej rozpoznawalnych postaci-znaków związanych ze Spartą (Kalinowska 2007: 205; Kuziak 2014: 173). Wśród łączonych z nim skojarzeń można wskazać przede wszystkim figurę prawodawcy: silnego, sprawiedliwego i skutecznego twórcy ustroju państwowego opartego na zasadzie bezwzględnej równości obywateli. Druga przyjmowana przez niego rola to pedagog, wielki wychowawca młodzieży i twórca zasad regulujących całość życia społecznego i obyczajowego Spartan (Rawson 1969: 5).

2. Wśród śladów dawnej Sparty

W *Agezylauszu* warstwę znaczeń związanych z ustrojem państwowym niosą co najmniej trzy poziomy utworu, które pozostają ze sobą w ścisłej współzależności. Pierwszy to przedstawione bezpośrednio w fabule dramatu czasy nieudanej próby reform zainicjowanej przez króla Agisa IV. Drugi można wiązać z genezyjskim sensem utworu, który rozgrywa się do pewnego stopnia poza linearnym czasem, a więc na wielu planach jednocześnie. Wyraża się on w obecnych w tekście anachronicznych aluzjach dotyczących Polski sprzed reform Sejmu Wielkiego oraz rzeczywistości porewolucyjnej dziewiętnastego wieku. Trzeci wreszcie sposób nawiązywania do tematyki ustrojowej to rozsiane uwagi ewokujące przeszłość, czyli czasy legalistycznej utopii Likurga. Maciej Junkiert (2014: 105) słusznie wskazywał, że „głębszy sens utworu kryje się w relacji zachodzącej między chylącym się ku upadkowi

³ O ukształtowaniu się nowoczesnego postrzegania postaci Likurga już w średniowieczu i możliwości odczytywania go w zgodzie z filozofią chrześcijańską przez upodobanie do ascezy oraz gest ofiary pisał Ian Macgregor Morris (2012: 1–29).

imperium a jego sławetną przeszłością”. Wynika to z faktu, że unikalność planu Agisa zaszła się w swojej istocie nie na rewolucji, a na restauracji porządku, który był przez niego rozumiany w sposób odmienny niż przez pozostałych bohaterów; okazywał się nie tyle rodzajem mitu, co nośnikiem żywej prawdy moralnej.

Sparta przedstawiona w dramacie Słowackiego zdecydowanie oddaliła się od ustrojowego wzorca. Skorumpowana przez obecność pieniędzy i ograniczona nie zawsze sprawiedliwą wolą urzędników-eforów znajdowała się w kryzysie wyzwalającym wśród części bohaterów – przede wszystkim młodszej generacji – pragnienie zmiany, która miała się zrealizować poprzez powrót do idealizowanych dawnych obyczajów. Jednocześnie w całym państwie trwał stan niepokojącego zawieszenia. Formalnie nigdy nie zniesione oraz – zgodnie z tradycją – niespisane prawa Likurga istniały w świadomości społeczeństwa. Równolegle jednak okazywały się martwe, bo Spartanie żyli niegodnie, sprzecznie z ich treścią, a „duch grobu... przemienił [ich – K.W.] na węże” (Słowacki 2015: 126). Dostrzegali to Henryk Biegeleisen w komentarzu do dramatu z 1884 roku:

Dni chwały i świetności Sparty spęzły szybko, jak fale Eurotasu; przypominała je tylko smutna rzeczywistość. W Lacedemonii panowało odwieczne prawo Likurga ale z jego skostniałych form uleciał duch powagi i prostoty. Stosunki zmieniły się zupełnie – forma się przeżyła. Rzeczywistość stanęła w całej sprzeczności z tradycją. I nie mogło być inaczej. Ustawa Likurga, obliczona na cichy zakątek, zamieszkały przez rody o patriarchalnych obyczajach i braterskiej równości, nie wystarczała dla potężnego państwa lacedemońskiego, dzierżącego do niedawna berło hegemonii w całej Grecji. [...] Cały stan wewnętrzny zadawał kłam obyczajom i urządzeniom Likurga, chociaż kilkunastowieczna starość nie zmieniła na pozór ani jednego rysu ich fizjonomii (Biegeleisen 1884: 9).

Biegeleisen wiele dopowiadał tu raczej za Plutarchem niż za słowem dramatycznym, gdyż kwestie dotyczące np. międzynarodowej sytuacji politycznej Sparty zostały przez Słowackiego zaledwie zaznaczone. Bardziej interesujące wydaje się jednak to, że choć wzmianek o państwie Likurga jest w tekście wiele, to najczęściej pojawiają się one w ustach bohaterów w formie ogólnych haseł, symboli czy wręcz językowych kodów, żartów czy przysłów. Również tradycja badawcza, wspominając o wyobrażeniach na temat państwa Likurga w dramacie zadowalała się określeniami dość ogólnymi. Piotr Chmielowski wskazywał na zwyczaj „nakazujące poświęcenie i ubóstwo” (Chmielowski 1880: 104), Kazimierz Wójcicki dostrzegał pragnienie poddania się oddziaływaniu fantazji, wyidealizowanej wizji przeszłości (Wójcicki 1913: 137), zaś Maria Kalinowska konstatowała, że łączności z dawnymi czasami Agis dopatruje się „w męstwie, uczciwości, ofiarnej służbie państwu i zbiorowości, w zapomnieniu o sobie” (Kalinowska 2015: 69). Z historycznego punktu widzenia najprzenikliwiej stosunek do dawnej Sparty opisał Kazimierz Wyka, który uwypuklił leżącą u podstaw myślenia o mitycznej Sparcie utopijną mistyfikację: „Wiemy jednak, że ten idealny ustrój, do którego Agis pragnąłby swoją klasę nawrócić, jest konstrukcją polityczną, wyłonioną dopiero w ciągu wstrząsów społecznych IV wieku, a śladów jej wcześniejszego istnienia nie znajdujemy” (Wyka 1950: 128).

Likurgowa Sparta staje się w ustach bohaterów Słowackiego rodzajem symbolu, którego znaczenie okazuje się zmienne lub przemilczane. Jeśli spróbujemy przyrzeć się okrucinom wyobrażeń na jej temat, okaże się, że odwołują się zarówno do figury samego Likurga, jak i do reform, które łączą się z organizacją państwa czy ekonomią, oraz wreszcie do kwestii

obyczajowych czy kulturowych mitów, gdy babka Agisa Archidamia przypomina, że „po-
dług praw Likurga wszelkie niedołęstwo / Wraca do piekła” (Słowacki 2015: 131–132).
Można potraktować jako echo przekazów o uśmiercaniu niesprawnych niemowląt przez
zrzucanie ich ze skały u stóp góry Tajget (Plutarch 2004: 228).

Szczególnie ciekawe okazują się wypowiedzi, które Słowacki wkłada w usta bohaterów
scen zbiorowych. Kreują wrażenie powszechnego charakteru świadomości na temat spuści-
zny dawnej Sparty. Już w pierwszej scenie dramatu jeden z mieszczan żartobliwie wskazuje,
że „Likurg zaprowadził krótkość w mowie – więc długi są przeciwko prawom Likurga” (Sło-
wacki 2015: 123). Sposób formowania myśli przez bohatera dowodzi, że dziedzictwo prze-
szłości podlega jego samodzielnej, dość swobodnej interpretacji. Konceptualny charakter
wypowiedzi odwołuje się do emblematycznej dla Sparty formuły lakoniczności, skróto-
wego i esencjonalnego sposobu konstruowania wypowiedzi, który był łączony z czasami
Likurga także u Plutarcha, gdzie starsi kochankowie „[u]czyli też chłopców ciętej mowy
przyprawionej wdziękiem i ujmowania głębokich przemyśleń w kilku słowach” (Plutarch
2004: 233). Z kolei teza o stosunku Likurga do odpuszczania długów może stanowić echo
dialogu, którego Słowacki nie przeniósł do dramatu, a w którym wybrzmiewają zarzuty
króla Leonidasa przeciwko Agisowi:

„A gdzież to Likurg wydał jakiekolwiek prawo o znoszeniu długów albo o wciąganiu obcokra-
jowców do grona obywateli? On, który orzekł, że Sparta nie może mieć zdrowej organizacji
wewnętrznej, jeżeli nie usunie z swych granic ludzi obcego pochodzenia”.

Na to jednak odpowiedział mu Agis tymi słowy: „Nie dziwimy się, Leonidasie, że ty, któryś
się wychowywał na obczyźnie i któryś płodził dzieci z córkami satrapów perskich, nie znasz
Likurga i nie wiesz o tym, że usuwając z państwa naszego pieniądze, tym samym zniósł wszystkie
długi i zlikwidował pożyczanie pieniędzy. Nie wiesz także, że bardziej niż obcych ludzi w mia-
stach lacedemońskich nie znosił samych obywateli, mianowicie tych, którzy nie chcieli stoso-
wać się do uświęconych prawem zasad życia spartańskiego” (Plutarch 1953: 277).

Także w akcie drugim jeden z mieszczan wyraża emocje związane z powrotem do daw-
nych obyczajów przez metonimiczne określenia: „Stoły z czarną polewką jak za Likurga ...
i panny nagie certujące się w cyrku” (Słowacki 2015: 138). Pierwsza część tej wypowiedzi
stanowi aluzję do obyczaju syssytii, czyli obowiązkowych wspólnych uczt obywateli Sparty.
Druga może zostać odniesiona do jednej z zasad wychowania Likurga, który to „przyzwyczaił
dziewczęta, by nagie brały udział w procesjach religijnych, a w czasie określonych świąt
tańczyły i śpiewały w obecności przypatrujących się młodzieńców” (Plutarch 2004: 223).
Obaj bohaterowie mieszczańscy okazują się więc nie tylko znać, ale także humorystycznie
czy wręcz rubaszenie przekształcać wywodzone z przeszłości obyczaje. Odnoszą też wyrwy-
ki ze zwyczajów przypisywanych Likurgowi do swojej osobistej sytuacji – w pierwszym
przypadku dłużnika, w drugim ojca niepełnoletniej dziewczyny. Stąd choć rzeczywiście
w wymiarze dziejowym, genezyjskim „lud w ogóle nie pojmuje, ku czemu, ku jakiej rzeczy-
wistości chciał go podnieść Agis” (Saganiak 2021: 241), to jednak tworzy jej wyobrażenie
z ważnych dla swojej tożsamości fragmentów mitu o przeszłości Sparty.

Nieprecyzyjnie i fragmentarycznie ukazywane dziedzictwo Likurga pozostaje dla
Agisa pojęciem absolutnie kluczowym. To ono skłania go do podjęcia działań reforma-
torskich, które inspiruje metafora odnowienia, przebudzenia „przedwiekow[ych] ludzi”
(Słowacki 2015: 126). Bezsprzecznie najważniejszym tropem organizującym wyobrażenia

o Likurgu w *Agezylauszu* okazuje się bowiem kreacja postaci młodego króla Sparty, który zgodnie ze słowami jednego z mieszczan, został „przesadzony / Z Likurgowego wieku w ziemię tej epoki” (Słowacki 2015: 124). W świetle pierwszych aktów dramatu Agis może nawet zostać odczytany (zgodnie z logiką myślenia genezyjskiego) jako nowy Likurg, wcielenie ducha dawnego prawodawcy. Konieczne jest bowiem uwzględnienie tego, że wydarzeniami w dramacie rządzą siły wywodzone z idei postępu, którą Słowacki przedstawiał w swoich pismach od przełomu 1842 roku – dzieje Agisa okazują się dla poety historycznym przykładem, emanacją uniwersalnych prawd dziejowych, wielokrotnie ujawniających się w toku historii. W tym właśnie sensie Agis okazuje się więc powracającym Likurgiem, a jednocześnie zapowiedzią Chrystusa – nowego reformatora. Na łączność tych dwóch ostatnich postaci zwracał uwagę już Juliusz Kleiner (Kleiner 1999: 219). Z kolei Magdalena Saganiak słusznie wskazała, że postać Agisa w dramacie Słowackiego okazuje się marzeniem o Chrystusie, a najsilniejszym łączącym ich rysem pozostaje ubóstwo (Saganiak 2021: 240, 241), które – dodajmy – można jednak potraktować również jako wywiedzione z wartości Likurga⁴:

AGIS

Gdyś, matko mojej matki, wspomniała ubogi
 Los Likurga, a może straszniejsze łachmany, –
 Stałem w głębi serca mego zadumany,
 Nie widząc, jak obronić się naglej żalości,
 Bom przyprowadził tutaj ducha bez litości,
 Którem, jak król, oddam jutro ludzi mnóstwo.
 Stoi na progu – imię jego jest – ubóstwo.

(Słowacki 1959: 168)

Szczególne predyspozycje do naśladowania Likurga wyrażały się w głównym celu Agisa, czyli formule „poprawić spartańską naturę” (Słowacki 2015: 125) – jak wynika z dramatu pełną ludzkich przywar: zdrażliwą, popędliwą czy mściwą. Mieszczanie doszukiwali się podstaw duchowej formacji króla w surowym wychowaniu opierającym się na fizycznej dyscyplinie: „zda się, w szkole był... laurami bity – Laurową, mówię, różgą uczony rozum” (Słowacki 2015: 124)⁵. Źródłem, z którego mogła pochodzić wiedza bohatera na temat dawnej Sparty, mógł też być filozof Sferus Borysteńczyk, historyczny autor traktatu o Likurgu i Solonie. Wreszcie niektóre wydarzenia z biografii Agisa wydają się do pewnego stopnia powtórzeniem losu Likurga – obaj po ogłoszeniu reform opuścili swoje państwo. O ile jednak ten drugi powrócił do Sparty triumfalnie i szybko uzyskał boską legitymizację władzy, o tyle Agis przybył w niesławie, by ratować szczątki swojego projektu, które rozpadły się przez działania Agezylausza.

Dawnego prawodawcę i jego młodego naśladowcę dzielą zarówno czas, wiek i doświadczenie, jak wreszcie pozycja (Likurg nie przeprowadzał reform jako król Sparty). Sam Agis nie zawsze zachowuje się jak idealny Spartańczyk, gdyż – jak mówi Agezylausz – „na

⁴ Warto tu zaznaczyć, że w połowie XIX wieku we Francji, wraz ze wzrostem znaczenia idei socjalistycznych, dziedzictwo Likurga uzyskało nową recepcję, m. in. w wystąpieniach cenionego przez Słowackiego Pierre’a Leroux, który krytykował Spartę jako państwo zbudowane na niewolnictwie (Christensen 2012: 184).

⁵ Dwukrotne przywołanie w tym kontekście lauru, rośliny symbolicznej, łączonej ze zwycięstwem i sławą, można odczytać poprzez jej mitologiczny związek z utożsamianym z Likurgiem Apollem.

Lakończyka gada za wiele” (Słowacki 2015: 127) lub zbyt długo śpi⁶. Sny mają jednak dla bohatera późnej twórczości Słowackiego znaczenie szczególne, co zaznacza się w wypowiedzi Amfaresa, który zauważa, że są dla bohatera płaszczyzną kontaktu z rzeczywistością metafizyczną:

[AMFARES]
Gdzie Agis?
ARCEZYLAUSZ
Jeszcze dotąd się wylega
Jak na królewskiej pościeli –
DEMOCHARES
Jegomość! ...
AMFARES
Sny dają rzeczy tajemnych wiadomość.
Gdyby on... teraz przez jakiego szpiega
Myśli człowieczych o tym się dowiedział,
Że my go w drodze porwać mamy...
(Słowacki 2015: 179)

Ważniejsze niż dzielące Likurga i Agisa różnice okazały się jednak podobieństwa. Młody król podzielał nie tylko dawne pomysły na organizację państwa, ale także upodobanie do ascezy, czego dowodzi prostota jego stroju, która zadziwia Aratusa:

ARATUS
[...]
Piękną ma postać – ten chłop – jasny, młody,
Okryty skórą zwierza, z piersią gołą,
Który hełm sobie miesięczny na czoło
Włożył...
(Słowacki 2015: 149)

Łączyła ich także gotowość do konfrontacji ze wspólnotą – świadomość, że proponowane rozwiązania zostaną odebrane jako kontrowersyjne, gdyż stanowią wyzwanie dla przyzwyczajonych do konkretnych wygod obywateli Sparty. Znamienne okazuje się w tym kontekście przedstawienie w dramacie postaci Leonidasa, który panuje równocześnie z Agisem jako drugi król. Został jednak ukazany jako jego przeciwieństwo: wychowany poza granicami kraju, tolerujący umiłowanie do zbytków, stąd też nie mogący zrozumieć i hamujący misję Agisa. Nieprzypadkowo to właśnie w ustach Leonidasa Likurg zostaje przedstawiony jako siła budząca lęk, „groźne nazwisko”, podczas gdy w ustach Agisa pozo- staje zawsze i jednoznacznie „geniuszem” (Słowacki 2015: 137), niedoścignionym wzorem i figurą doświadczenia.

Zarzuty kierowane przez Agisa wobec współczesności okazują się wymierzone w same podstawy zmilitaryzowanego spartańskiego społeczeństwa: skupiają się na władzy sądow- niczej oraz formacji wojskowej, gdyż to „w trybunałach i w szykach zamieszkały fałsze

⁶ Według Likurga przedłużający się wypoczynek był niegodny Spartańczyka, gdyż niepotrzebnie folgował żądom ciała (Plutarch 2004: 216).

i tchórzliwość” (Słowacki 2015: 126). Spośród wszystkich instytucji ustrojowych najdokładniej ukazany został eforat. W dramacie wspomina się o jego mocy ustawodawczej, związanej z ustalaniem obowiązków fiskalnych, w tym – z inicjatywy Agezylausza – trzynastego miesiąca podatkowego. Wiadomo też, że w rękach eforatu znalazła się władza sądownicza: wydał wyrok nakazujący wygnanie Leonidasa czy śmierć Agisa. Mimo tego sam bohater określa go – zresztą niesłusznie – jako rozwiązanie „pradawne” (Kalinowska 2015: 224–225), a w zarzuconym fragmencie dramatu nazywa eforów „sprawiedliwością” (Słowacki 2015: 192). Nie deklaruje więc chęci odrzucenia samych struktur ustrojowych Sparty, tak jak nie proponuje odejścia od koncepcji podwójnej monarchii, nie wspomina słowem o senacie czy geruzji. Odmienić miały się więc nie instytucje, lecz obsadzający je ludzie, których Agis namawiał do wyrażenia zgody na zaprowadzenie autentycznej równości. Osiągnięciu tak określonego celu w wymiarze publicznym miały posłużyć podział ziemi między obywateli – najprawdopodobniej drogą losowania – oraz kasata wszystkich łączących ich wierzytelności. Rewolucyjna zmiana miałaby dokonać się, słowami bohatera mieszczańskiego, poprzez „wolność i równość... i podział ziemi i uwolnienie od długów... raz na zawsze” (Słowacki 2015: 138). Choć cel reform pozostaje moralny, ich charakter okazuje się więc przede wszystkim ekonomiczny.

Szczególnie ciekawym kontekstem funkcjonowania w myśleniu Agisa postaci Likurga okazuje się jego stosunek do postaci kobiecych. Zgodnie z przekazem Plutarcha jedynymi męskimi krewnymi króla pozostają jego trzyletni syn i zdradliwy legalista Agezylausz. Ma natomiast aż trzy bliskie sobie kobiety: matkę, babkę i żonę. Słowacki wyzyskał ten swoisty nadmiar kobiecej reprezentacji i połączył z opowieścią o Agisie elementy mitu niezłomnej kobiety Spartanki (Kruszyńska 2020: 101–129) wyposażonej w *Agezylauszu* w istotne elementy władzy królewskiej oraz podmiotowość polityczną (Palicka 2012: 69–70). Choć Agis formalnie rządzi, musi stale liczyć się ze zdaniem kobiet, w szczególności babki Archidamii. Matriarchalna dominacja tej ostatniej wyraża się w dramacie przede wszystkim w sferze finansowej i idącej za nią władzy. Sam młody król wskazuje:

W rękę kobiet są, jak wiesz – największe pieniądze
I potrzeba to wyznać, że w kobiecych ciałach
Są najmocniejsze dusze...

(Słowacki 2015: 126)

Wiedza o faktycznej podległości i konieczności ubiegania się króla o pieniądze jest w świecie bohaterów dramatu powszechna. Mieszczanie mówią o nim pogardliwie, podkreślając jego niedojrzałość:

[...] dziecko na pasku
U matki i babuni – choć król, nic nie może;
Pieniądzy chce... to musi udać się do matki,
A matka znów do matki za synem się wstawia;
Aż dopiero starucha Archidamia... w czepcu
I w rantuchu... nałaje, naburczy i sama
Ze skrzyni grosz albo dwa... a wszystko spleśniałe
[Gros]ze...

(Słowacki 2015: 124)

Reformy Agisa okazują się być wymierzone także w kobietą niezależność, można uznać je za próbę osiągnięcia dojrzałości w oczach społeczności Sparty. Tuż po wygnaniu Leonidasa, w snutych przez młodego króla marzeniach jego trzy towarzyszkę mają własnymi działaniami zaświadczyć o powrocie dawnego obyczaju:

AGIS

Chodź ze mną, Agiatis napędzę jak dziewczkę,
Aby nam pierwszą czarną zwarzyła polewkę,
Ujrzysz i Archidamią przy saganie starą,
Od ognia purpurową, dymu kłębem szarą
Jakby z kraju Plutona – gdzie porządek czyni
Likurgowy – przysłana do nas ochmistrzyni ...
Potem ci wina małą czareczkę podadzą,
Jeśli pić zechcesz ... Zielem świętym dom wykadzą
I zasiadą do wrzecion ... wszystkie trzy królowe,
Nam zostawiwszy wielką o kraju rozmowę
(Słowacki 2015: 145)

Podczas krótkiej chwili triumfu, poprzedzającej wyjście wojsk Agisa do Achai, młody król marzył o świecie patriarchalnie podzielonym, w którym mężczyźni spełniają się w sferze politycznej, zaś kobietom przypadają zajęcia domowe, takie jak tkactwo i przygotowywanie posiłków, do których zostaną „napędzone”. Powrót do czasów Likurgowych w dramacie ma więc ograniczyć silną podmiotowość kobietą – w jego wyniku ma dojść do zachwiania się pozycji bohaterek z rodziny Agisa. Co ciekawe jednak, dzieje się to ponownie pod przewodnictwem Likurga, którego obecność okazuje się tu demonstracyjnie przekształcona: zepchnięta do Plutonowego świata podziemnego, budząca grozę i niemal demoniczna. Jego wysłanniczką staje się Archidamia, chtoniczna ochmistrzyni pojawiająca się w widzeniu Agisa w sztafażu typowym raczej dla szekspirowskiej wiedźmy niż sarmackiej matrony.

Odwolania do postaci Likurga, najliczniejsze w pierwszym akcie dramatu, w kolejnych partiach tekstu stają się coraz rzadsze, wraz ze stopniowym rozplywaniem się idei Agisa pod naporem biegu wydarzeń. W trzecim akcie, obrazującym klęskę i egzekucję bohatera, imię Likurga zostaje przywołane tylko jeden raz, w momencie poprzedzającym mękę bohatera na krzyżu. Wówczas jednak w wypowiedzi młodego króla zaznacza się już wyraźny dystans do figury autorytetu i rezygnacja:

[AGIS]

Co płacę głową ... wszystko wyszło z mojej głowy –
A coś też Likurg prawnik mi podszeptnął stary
Ale go nie pójdziecie szukać między mary,
A on też tu nie przyjdzie – przed sąd z dobrej woli
(Słowacki 2015: 187)

Agis objawia tu swoją samotność, prezentuje się jako oddzielony od dotychczasowego inspiratora, z którym nie odczuwa już duchowej jedności. Zaznacza się tu jego własne doświadczanie losu; dawny spartański prawodawca nie może być pociągnięty do odpowiedzialności za decyzje swojego duchowego następcy. W końcowych partiach dramatu

możliwość postrzegania Agisa jako drugiego Likurga zostaje więc podważona, czego jednak nie można potraktować jednoznacznie. To, że w chwili zgonu młody król Sparty doświadcza zwątpienia, można też odczytać jako aluzję do słów Chrystusa na krzyżu. Tak widziane reformy Agisa kończą się z jego śmiercią w planie historii, jednak trwają w perspektywie ewolucji duchowej.

3.

W kierunku pierwszej Rzeczypospolitej

Zainteresowanie bohaterów *Agezylausza* odległą od nich o całe stulecia Likurgową Spartą może budzić skojarzenia ze stosunkiem Słowackiego do dziedzictwa ustrojowego Rzeczypospolitej szlacheckiej, ocenianego przez niego jako ustrojowy ideał, który z czasem uległ degeneracji. W latach trzydziestych i czterdziestych wciąż pojawiał się jednak jako propozycja w emigracyjnych dyskusjach na temat formy przyszłego państwa. Warto tu przypomnieć inicjatywy mające na celu odnowienie rozwiązań ustrojowych z czasów szlacheckich, np. obyczaju konfederowania, które próbował wskrzesić Joachim Lelewel (Rac 1934: 167). Tego rodzaju filiacje i reminiscencje pozwalają na postawienie wobec aluzyjnie przywoływanej w *Agezylauszu* Sparty Likurga tego samego pytania, które Słowacki wielokrotnie stawiał wobec sarmackiej Rzeczypospolitej: o możliwość powrotu do niegdyś stosowanych form życia politycznego.

Aluzyjne nawiązywanie przez Słowackiego do epoki pierwszej Rzeczypospolitej w *Agezylauszu* dostrzegano w kreacji Archidamii czy też uruchamiających wprost kontekst polski wypowiedziach Chóru (Kleiner 1999: 215, 220–221). Niekiedy, choć mniej przekonująco, dostrzegano podobieństwa do tradycji konfederacji targowickiej (Saganiak 2000: 210). Otwarte pozostaje jednak pytanie o to, czy ów genezyjski wymiar dramatu przenosi się także w sferę ustrojową. Czy więc między sportretowaną w dramacie Spartą a aluzyjnie przywołaną Rzeczypospolitą wymieniane są sensy związane z organizacją państwa oraz czy wyrażana przez Agisa potrzeba powrotu do państwa Likurga może zostać odczytana jako postulat powrotu do przyrodzonej narodowi polskiemu przedrozbiorowej formy ustrojowej?

O kształcie ustrojowym pierwszej Rzeczypospolitej Słowacki pisał m.in. w tzw. liście do George Sand, gdzie wskazywał trzy filary, na których wyrosła jej wielkość: *liberum veto*, wolną elekcję i konfederację. Określał je słowami: „Oto trzy główne prawa, pod którymi żyliśmy, dopóki godni byliśmy takiej formy rządu, jaka może być urzeczywistniona jedynie przez aniołów” (Słowacki 1959: XIV, 380). W tej romantycznej interpretacji ustrój Polski szlacheckiej pozostawał niemożliwym do zrealizowania ideałem, a jednocześnie pozwalał na absolutną wolność jednostki i wzmacniał wspólnotowość. Okazał się jednak – zdaniem Słowackiego – niemożliwy do utrzymania, stąd skarłał i upadł, co przypomina gorzką diagnozę, jaką stawia Agis współczesnemu sobie spartańskiemu społeczeństwu.

Pewne podobieństwa można dostrzec także w sposobie postrzegania samego narodu – w odniesieniu do Rzeczypospolitej narodu szlacheckiego, a w *Agezylauszu* do obywateli Sparty. Słowacki, pisząc o starożytnej Grecji, nie poświęca ani słowa niewolnikom-helotom. Pragnienie Agisa, który marzy o polepszeniu doli ludu, należy rozumieć jako polepszenie

doli obywateli Sparty, mieszczan-mieszkańców, których dzielą przede wszystkim różnice majątkowe. O ograniczeniu myślenia o Spartanach wyłącznie do grupy obywateli świadczy wypowiedź Archidamii z aktu pierwszego, gdy przerażona propozycją reform wzywa Agisa do odstąpienia od planu zmian:

O ty, dziki kocie,
Który się rzucasz na własną ojczyznę
Spokojną – świętą... czy wiesz co ty czynisz...
Takim ją jadę namaszczasz i ślinisz,
Jeśli wolności... ukochać nie zdoła
Jako twardego... groźnego anioła,
Że może... wieki przejdą... a czerwona
Ta wolność, ta kość przez ciebie rzucona
Będzie po rynkach się naszych tarzała,
A [na] niej resztki królewskiego ciała
Drgające [...]

(Słowacki 2015: 132–133)

Opór Archidamii przeciwko wymierzonym w uprzywilejowaną część społeczeństwa Sparty reformom Agisa można w tym kontekście odczytać jako prorocstwo dotyczące rewolucyjnych wydarzeń przełomu wieku XVIII i XIX, ale również jako wyraz oporu ducha późnej Rzeczypospolitej zaleniwionego w swojej ustrojowej formie przeciwko próbom jej zmiany i udoskonalenia. Wkraczając na drogę męki, Agis przypomina Chrystusa, jak Chrystus ginie na krzyżu, odrzucony przez współczesnych. Otwarte pozostaje natomiast pytanie o perspektywę zmartwychwstania jego wywiedzionej z czasów Likurga idei, która zgodnie z myślą genezyjską mogłaby powrócić jako ustrój szlacheckiej Polski, ponownie idealny, ale też ponownie skazany na wynaturzenie i klęskę.

Choć kwestia moralnego znaczenia ofiary Agisa w dramacie pozostaje sprawą otwartą (Kalinowska 2015: 20–21), w planie politycznym jego projekt okazuje się klęską. Upadek i wydanie na śmierć króla Sparty są rezultatem serii zrad – chciwego Agezylausza podburzającego lud przeciwko eforom, Aratusa zrywającego militarny sojusz i trzech rzekomych przyjaciół podnoszących na niego rękę. Stąd słusznie określano dramat „bardzo przenikliwym studium wynaturzania się rewolucji odsunięcia od władzy i zagłady szlachetnych reformatorów” (Saganiak 2021: 49). Choć sam młody król widział cel i ponadhistoryczny sens swoich reform, dostrzegał też, że dla społeczeństwa nie nadszedł jeszcze czas odnowy, a „ludzie – jednej nawet chwili / Niezdołni... sami dotrwać tu wolnemi” (Słowacki 2015: 167). Może też jednak dowodzić, że Agis błądzi, próbując wyłącznie wskrzesić dawny ustrój, nie zaś potraktować go jako punkt wyjścia do przeprowadzenia własnej rewolucji. Widziany z takiej perspektywy los bohatera Słowackiego mógłby więc zostać odczytany także jako zawołowana krytyka wymierzona w apologetów szlachetczyzny.

Przeprowadzenie prostej paraleli Sparta – Rzeczpospolita w *Agezylauszu*, choć powszechne w literaturze na temat tego dramatu, wymaga dużej ostrożności i zachowania proporcji. Dla Słowackiego podstawową, przenikającą przez wszystkie instytucje ustrojowe pierwszej Rzeczypospolitej wartością była wolność osobista – wyrażająca się w szczególności w wetowaniu czy konfederowaniu. W realiach Sparty Likurg (a za nim Agis) deklaruje wyzwanie, ale rozumieją je jako podporządkowanie obywateli porządkowi państwowemu.

Tak rozumiane państwo daje obywatelom władzę, gdyż to spośród nich wybierani są jej reprezentanci – jednak mogą oni działać jedynie w narzuconych ramach, których przekroczyć nie można. Nie można też podnieść ręki na same jej instytucje. Widział to Rousseau, który w *Rozważaniach o rządzie Polskim i jego zamierzonej reformie* stwierdzał:

Likurg podjął się nadać ustrój ludowi już upodlonemu niewolą i występkami stanowiącymi jej skutki. Nałożył mu żelazne jarzmo, któremu podobnego nie nosił żaden inny lud; lecz przywiązał go do niego, utożsamiał go, by tak rzec, z tym jarzmem, stale go nim zajmując (Rousseau 2023: 46).

W tym sensie fantazja o państwie Likurga okazuje się do pewnego stopnia antytezą tej, która towarzyszy Słowackiemu, gdy pisze o szlacheckiej Rzeczypospolitej sprzed reform Sejmu Wielkiego – ta pierwsza okazuje się oparta na pełnym podporządkowaniu, ta druga na absolutnie pojmowanej wolności, widzianej także jako możliwość wypowiedzenia posłuszeństwa władzy.

Okres pisania *Agezylausza* poprzedza powstanie pism politycznych Słowackiego, w tym listów otwartych do księcia Adama Czartoryskiego z 1846 roku. W pierwszej redakcji listu drugiego przychylny ton wobec bohaterów dawnej Sparty znika bezpowrotnie, a Agis i Likurg zostają określani jako bohaterowie nierozumiejący zasad duchowego postępu. Uwagi na ten temat nie zostały tam jednak wypowiedziane przez wprowadzoną do tekstu dodatkową figurę abstrakcyjnego mówcy, obdarzonego mocą dostrzegania całości procesu historycznego:

Ty, Agisie, nie myśl, iż republika zależy na publicznych garkuchniach – a człowiek ma być jeno niemocą ubóstwa do cnoty przywiedzion, a na sile ciała ma gruntować potęgę narodu, ale zrozum, iż te siły mają ulegać piorunowemu Jowiszowi, który [ich] sam nie nadużyje, bo księżde losów i Bogów ulega (Słowacki 1959: XII, 293).

Odrzucone i skrytykowane zostają więc zwyczaj syssytii, plan zaprowadzenia powszechnego ubóstwa czy wreszcie szczątkowo obecny w *Agezylauszu* kult tężyzny fizycznej. W sensie szerszym gani się myślenie o poprawie narodu poprzez obwarowanie obywateli sztucznie narzuconym systemem nakazów i zakazów. Tak widziany Agis staje się antybohaterem, a prawa Likurga zostają zaś wprost określone jako „krwawe, cielesne” (Słowacki 1959: X, 292), a więc – podobnie – niedostrzegające rzeczywistego sensu rozwoju duchowego państwa. W kilku zdawkowych słowach dokonuje się tym samym podsumowanie i gorzkie rozliczenie z idealistą Agisem i jego patronem, którzy okazują się ostatecznie postaciami ograniczonymi formą swoich czasów.

* * *

Obraz Sparty w dramacie Słowackiego funkcjonuje bez wyraźnych odwołań do kluczowego dla europejskiej historiografii zbioru cech, rekapitulowanych np. przez Michała Kuźniaka: mitu Leonidasa, cnoty tyrteizmu, narzuconej powszechnie państwowej pedagogiki

(Kuziak 2014: 173). Maria Kalinowska stwierdzała, że „[w]szystkie obrazy Grecji w mistycznej twórczości Słowackiego są przekroczeniem tego [wyrażonego w twórczości przedmystycznej – K.W.] zamknięcia i wyjściem – czy wyprowadzeniem Grecji z zastygłego i zamarłego czasu” (Kalinowska 2015: 25). Ten sąd nie w pełni opisuje jednak obraz Sparty Likurga widzianej w perspektywie *Agezylausza*, która pozostaje dla Agisa niedoścignionym, acz zamkniętym i nieosiągalnym wzorem.

Czasy Likurgowe były w *Agezylauszu* przywoływane jako grupa różnorodnych, aluzyjnie przywoływanych i nieustrukturyzowanych norm, wspólnych dla wyobrażonej wspólnoty. Ów bezkształtny system, utrzymujący się siłą zbiorowej pamięci jest czym innym niż jednoznaczna, twardo stojąca na przesłankach politycznych reforma ustrojowa Agisa. Jednak próbując przywrócić utraconą świetność swojej ojczyzny, młody król zderza się nie tylko z oporem rozleniwionych, przyzwyczajonych do wygod obywateli Sparty, ale także z proteuszowością wyobrażeń na temat praw Likurgowych, które dla poszczególnych bohaterów symbolizują różne sprawy, łączące się z ich własnymi potrzebami. W wypowiedziach na ich temat można bez trudu doszukać się tonu idyllicznej aprobaty, jednak w perspektywie całego dramatu zwycięża jednak ton tragiczny: próba zaimplementowania dawnego modelu ustrojowego, która kończy się całkowitą klęską.

Należy jednak zauważyć, że w swoich propozycjach sięgania do przedrozbiorowych instytucji ustrojowych poeta postuluje nie tyle ich przywrócenie wprost, co przekształcenie zgodne z zasadami duchowego postępu. Dopiero taki mechanizm miał pozwolić na ponowne wykorzystanie np. duchowego *liberum veto* czy wolnej elekcji. Z perspektywy politycznej w działaniach Agisa spojrzenie wstecz okazuje się ważniejsze niż to rzucane w przyszłość, a wspomnianego przekształcenia wydaje się brakować. Ich obrona jest możliwa jedynie w planie genezyjskim – gdy rozumie się ją jako zapowiedź odrodzenia przyniesionego przez ofiarę Chrystusa, która przekracza wymiar ziemskich projektów ustrojowych. Król Sparty mógł więc świadomie modelować swoje działania na wzór Likurga, jednak z czasem – i już nie w pełni świadomie – przekroczył ten wzorzec, nabierając cech chrystusowych. Łączność między Likurgiem, Agisem i Chrystusem można jednak obronić jedynie odnosząc się do samego tekstu *Agezylausza*. W perspektywie listów do Czartoryskiego taka perspektywa została zarzucona, a Agis i Likurg stali się krytykowanymi obrońcami formy.

Bibliografia

- Biegeleisen, Henryk 1884. „Król Agis Słowackiego”. *Bluszcz* 2: 9–10.
- Cartledge, Paul 1979. *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300–362 BC*. London–Boston: Routledge.
- 2005. *Spartanie. Świat wojowników*. Tłum. Sławomir Kędzierski. Warszawa: Bellona.
- Chateaubriand, Francois René 1980. *Opis podróży z Paryża do Jerozolimy*. Tłum. Paweł Hertz. Warszawa: PIW.
- Chmielowski, Piotr 1890. „Nowe fragmenty Słowackiego”. *Atheneum* 2 (4): 101–109.
- Christensen, Paul 2012. “Treatment of Spartan land tenure in eighteen and nineteenth-century France”. W: Stephen Hodkinson [&] Ian Macgregor Morris (red.). *Sparta in modern thought. Politics, History and Culture*. Swansea: The Classical Press of Wales.

- Dybizbański, Marek 2016. „Agezylausz jako Agis Spartańczyk. Nieznany odpis dramatu Juliusza Słowackiego”. *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza* 9: 71–88.
- Macgregor Morris, Ian 2012. “Lycurgus in late medieval political culture”. W: Stephen Hodkinson [&] Ian Macgregor Morris (red.) 2012. *Sparta in modern thought. Politics, History and Culture*. Swansea: The Classical Press of Wales.
- Jaeger, Werner 2001. *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*. Tłum. Marian Plezia [&] Henryk Bednarek. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Junkiart, Maciej 2014. „Kataklizmy antycznej historii. Rewolucje polityczne i społeczne w *Irydionie* Krasińskiego, *Agezylauszu* Słowackiego i *Quidamie* Norwida”. W: Jerzy Fiećko [&] Jens Herlth [&] Krzysztof Trybuś (red.). *Katastrofizm w XIX i XX wieku: idee, obrazy, konsekwencje*. Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Kalinowska, Maria 2007. „Romantyczni Spartanie i Majnoci”. W: Małgorzata Borowska i in. (red.). *Filhellenizm w Polsce. Rekonesans*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- 2015. „Agezylausz” Juliusza Słowackiego. *Głosy*. Gdańsk: słowo/obraz/terytoria.
- Kleiner, Juliusz 1999. *Juliusz Słowacki. Dzieje twórczości*. T. 4: *Poeta mistyk*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kruszyńska, Anna M. 2020. “Spartan Wives, Mothers, Grandmothers and Daughters. Marriage and the Family in Ancient Sparta from the Women’s Point of View”. W: Ryszard Kulesza [&] Nicolas Sekunda (red.). *Studies on Ancient Sparta*. Gdańsk: Gdańsk University Press.
- Kuziak, Michał 2014. „Adam Mickiewicz i Sparta. Kłopotliwe dziedzictwo”. W: Małgorzata Borowska i in. (red.). *Sparta w kulturze polskiej*. T. 1. Warszawa: Sub Lupa.
- Lelewel, Joachim 1818. *Dzieje starożytne od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej*. Wilno: Józef Zawadzki.
- Mason, Hayden 2012. “Sparta and the French Enlightenment”. W: Stephen Hodkinson [&] Ian Macgregor Morris (red.) 2012. *Sparta in modern thought. Politics, History and Culture*. Swansea: The Classical Press of Wales.
- Palicka, Agnieszka 2012. *Miłość, przemoc, władza. Świat postaci kobiecych w dramatach Juliusza Słowackiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Plutarch z Cheronei 1953. *Żywoty sławnych mężów*. Tłum. Mieczysław Brożek. Wrocław: Ossolineum.
- 2004. *Żywoty równoległe*. T. 1. Tłum. Kazimierz Korus. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Rac, Leonard 1934. „Konfederacja Narodu Polskiego. Z dziejów Wielkiej Emigracji”. *Przegląd Historyczny* 1: 155–201.
- Rawson, Elisabeth 1969. *The Spartan Tradition in European Thought*. Oxford: Clarendon Paperbacks.
- Rousseau, Jean Jacques 2023. *Rozważania o rządzie polskim i jego zamierzonej reformie*. Tłum. Agnieszka Grześkowiak-Krwawicz. Warszawa: Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie.
- Saganiak, Magdalena 2000. *Mistyka i wyobrażenia. Słowackiego romantyczna teoria poezji*. Warszawa: Instytut Badań Literackich.
- 2021. *Logos Słowackiego. Struktura myśli i tekstu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Schiller, Friedrich 1988. *Die Gesetzgebung des Lykurgus und Solon*. W: Friedrich Schiller. *Sämtliche Werke*. Bd. 4. München: Carl Hanser Verlag.
- Słowacki, Euzebiusz 1826. *Euzebiusza Słowackiego dzieła z pozostałych rękopismów ogłoszone*. T. 3. Wilno: Józef Zawadzki.
- Słowacki, Juliusz 1959. *Dzieła*. Wrocław: Ossolineum.
- 2015. *Agezylausz*. W: Maria Kalinowska. „Agezylausz” Juliusza Słowackiego. *Głosy*. Gdańsk: słowo/obraz/terytoria.
- Stawicka, Ewa 2002. „Proces Waleriana Łukasińskiego”. *Palestra* 3–4: 92–115.

- Śniadecki, Jędrzej 1840. *Uwagi o fizycznym wychowaniu dzieci*. Warszawa: J. K. Turowski.
- Westermarck, Katarzyna 2023. „Muszę się trzymać prawa...”. *Kultura prawna w twórczości Juliusza Słowackiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wójcicki, Kazimierz 1913. „Agezylauz Juliusza Słowackiego”. *Sfinks* 8–9: 129–148.
- Wyka, Kazimierz 1950. „Dramat o kontrrewolucji (Agezylauz Słowackiego)”. *Pamiętnik Literacki* 1: 112–165.

